

ВИСТАВКИ

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛКУ 370 РОКІВ!

Улітку 1648 року повстанці, що скупчилися у Ніжинсько-Чернігівській полк під проводом вірного соратника Богдана Хмельницького, вправного вояка Прокопа (або Процика) Шумейка, оточили Чернігів. Місто було спалене, а шляхта разом із родинами, скарбом зачинилася у дерев'яному замку («острозі»). Табір повстанців розташовувався за містом. Соціальний склад шумейківців був дуже строкатий. Переважало покозачене селянство, будники, різноманітна голота. До них приєдналася невеличка кількість козаків, боярства, православної шляхти, а то й просто волоцюг, шукачів пригод та здобичі. Серед них бачимо українців, литвинів (білорусів), поляків, волохів, татар, росіян, німців, угорців, шотландців тощо. Поляки їх називали наволоччю або ребелізантами.

Повстанці атакували несамовито. На 6 липня обложені відбили 5 штурмів. Уся місцевість навколо замку була завалена трупами, яких ніхто не прибирав. Сморід стояв нестерпний. В острозі замовкли гармати – скінчився порох. Шляхта відбивалася вогнем з рушниць. Ще 26 липня цитадель була їхньою. Проте брак пороху, абсолютна перевага у чисельності за повстанцями, призвели до закономірного фіналу – замок невдовзі впав. Тріумфатор, який 26 липня у своєму універсалі іменував себе «полковником ніжинским и чернігівским Войска его королевской милости Запорозского», вже як полковник ніжинський з частиною війська попрямував на Гомель, про що свідчить його лист від 27 серпня 1648 року до гомельського старости. Друга частина війська повстанців була виокремлена у Чернігівський полк під орудою Григорія Бута, козака Білоцерківського полку. Він очолював полк у серпні – грудні 1648 р. На початку жовтня 1648 р. Бут отримав універсал Богдана Хмельницького на переформування полку з суто військової одиниці в адміністративно-територіальну та військову структуру, щоби мати організовану потугу для відбиття ворога на північно-західному кордоні козацької держави.

У XVIII ст. Чернігівський полк складався з 16 сотен (Любецька, Білоуська, Слабинська, Ройська, Чернігівська, Вибельська, Седнівська, Городнянська, Березинська, Столенська, Синявська, Менська, Киселівська, Волинська, Сосницька, Понорницька), які займали територію від Любеча до Радичева з заходу на схід та від Горностаївки до Максима із півночі на південь. Більшість населення у 1724 р. становили посполиті, які проживали у 8586 дворах, за ними йшли козаки (7410). Загалом на території полку було сконцентровано 10 % усіх дворів Гетьманщини та 10 % усіх козаків. Полкове місто мало повноцінне магдебурзьке право і відносилося до так званих магістрацьких міст. У місті в дерев'яному замку розміщувалася московська залога у складі 207 солдатів та стрільців (+ родини, станом на 1677 р.). Вона була озброєна потужною артилерією, вогнепальною та холодною зброєю. Для порівняння – артилерія Чернігівського полку складалася лише з 2 гармат (станом на 1737 р.). У Чернігові резидував чернігівський архієпископ, який за своїм статусом був 2 особою в церковній ієрархії козацької держави, а часом і першою. У полку було чимало потужних старшинських родин, які сконцентрували у своїх руках цивільну, військову, судову владу, нагромадили чималі статки. Наприклад, Полуботкам та Лизогубам належало 40 % посполитих. Це дозволяло їм займати найвищі посади не тільки у полку, але й у Гетьманщині, будувати розкішні палаци та вишукані церковні споруди. Досвідчені фахівці готувалися в єдиному довгий час за своїм статусом навчальному закладі Лівобережної України – Чернігівському колегіумі. На гроші старшини та церкви були створені такі неперевершені зразки мистецтва, грандіозні і за розмірами, і за художнім рівнем, як

шата Іллінської Богородиці, плакат «Дедикация ясновельможному Іоанну Мазепе», двометровий сонячний годинник на південній стіні Іллінської церкви. У Чернігові працювала єдина за часів Гетьманщини стаціонарна друкарня Лівобережної України.

З нагоди 370-річчя створення Чернігівського полку, у рамках заходів української громадськості щодо 370-річчя повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського була створена виставка, на якій було репрезентовано низку оригінальних документів. Зокрема, універсал Богдана Хмельницького від 3.05.1656 р., адресований чернігівському полковнику та міщанам про надання млина на річці Білоус козацькому товарищу Оникію Силичу. Тому самому, який через рік сам очолить полк і особисто підпише Переяславську угоду від 15.10.1659 р. та акт про обрання гетьманом Якіма Сомка. На документі можна побачити автограф великого гетьмана та його державну печатку.

«Лист» чернігівського полковника Якова Лизогуба від 12.05.1688 р. на млин міщанам Березного репрезентує намагання козацького полковника полегшити долю міщан у відбуванні загальнодержавних повинностей, адже саме посполиті та міщанство на Гетьманщині несли головний їхній тягар, бо не мали тих привілеїв, які були встановлені козацькою державою для козацтва та духовенства. На документі стоїть автограф полковника та його особово-посадова печатка, яка відіграла роль полкової. На ній зображено особистий герб посадовця «Погоня польська» (рука в обладунку тримає шаблю, над нею – козацький хрест) та аббревіатура із зазначенням імені та посади.

Заповіт від 25.05.1698 р. чернігівського полковника Якова Лизогуба знайомить з духовними цінностями людини модерного часу, релігійним світоглядом, окреслює коло осіб, яким він довіряє виконати свою останню волю. Це чернігівський війт Осип Ієвлевич, чернігівський городовий отаман Мартин Половецький, чернігівський першодрукар, значний товариш Чернігівського полку Семен Ялинський. Ми бачимо їхні підписи та печатки, а останні вводять нас у містичний світ символіки та емблематики козацької України – комбінації військових та релігійних знаків (шаблі, стріли, хрести, серця).

Лист від 8.05.1713 р. чернігівського полковника Павла Полуботка знайомить нас із соціально-побутовою сферою життя полчан. Він сповіщає Ганну Забілу, представницю потужного роду ніжинської старшини, що не може приїхати на весілля її доньки, адже гетьман кличе його у похід. Лист засвідчений підписом та гербовою печаткою полковника (зображено серце, простролене навхрест 2 стрілами, над серцем – хрест). Цікаво подивитися на автограф людини, яка, боронячи автономію Гетьманщини, кинула виклик самому Петру I. Саме за наказного гетьманства Павла Полуботка в останнє були сформульовані статті українського козацтва до московського самодержця, у яких боронилися договірні підвалини відносин між Москвою та Україною. Полуботок за це був жорстко покараний – кинутий у сумнозвісну Петропавлівську фортецю.

Військовий бік у діяльності полку репрезентовано у реєстрі бунчукових товаришів 1733 р., тобто представників вищої верстви козацької старшини, які були підсудні лише гетьману. Документ було складено для відбування ними караульної служби (саме так!), адже вони входили до складу корпусу, що діяв у складі російських військ, під час війни за польську корону. У реєстрі представлені прізвища представників провідних родів Гетьманщини. Тобто на відміну від сучасної України старшина не ховалася за посади, титули, маєтки, а чесно виконувала свої військові обов'язки, мала честь!

Цікавий план та опис Чернігівської сотенної канцелярії 1781 р. з огляду на те, що вже через рік буде скасований традиційний лад козацької України, її автономний статус, почнеться імперська доба в її історії. Ззовні споруда мали вигляд звичайнісінької української хати, побудованої з дерева, під солом'яною стріхою, хіба більшого розміру. В середині були кімнати для канцелярії, архіву, підсобні приміщення. Меблі відповідні – столи, лавки, скрині. Це був сакральний, якщо можна так висловитися, центр

сотенного життя-буття. Саме тут зазвичай зберігалися головні клейноди козацького самоврядування – прапор (або значок) та печатка сотні.

На виставці представлений універсал останнього козацького гетьмана Кирила Розумовського від 29.01.1762 р. про призначення останнього чернігівського полковника Петра Милорадовича. Як промовисто – останній гетьман, останній полковник... Через два роки гетьман позбудеться булави, а Україна інституції гетьманату. Почнеться заключний етап ліквідації російською владою самобутньої державності українців. Цікаві останні рядки універсалу, де наведена церемонія інавгурації полковника. У полкове місто прибували претендент та уповноважена від Генеральної військової канцелярії особа, яка перед полковою громадою зачитувала імператорський указ щодо призначення, і тільки після вручення полкових клейнодів, а саме пірнача та прапора, людина ставала повним, дійсним полковником. У документі зазначено, що правовими підставами діяльності новопризначеного полковника є імператорські укази, Малоросійське право (Статут, Саксон та Порядок), гетьманські відзнаки. Універсал скріплений останньою гетьманською печаткою, яка поіменована «малоросийской национальной», що свідчить про намагання К. Розумовського і в такий спосіб боронити українську автономію. Біля печатки автограф останнього гетьмана козацької України: малюнок літер гострий, з нахилом, розмашистий, що свідчить про горячкуватий, вибухонебезпечний, енергійний та амбіційний характер можновладця.

На виставці можна побачити печатку Чернігівського полку вже XVIII ст. Вона суттєво відрізняється від своїх попередниць XVII ст. На ній зображено коронованого одноголового орла, що тримає у лапі хрест, по колу напис «МАЛОРОССИЙСКАГО ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛКУ ПОЛКОВАЯ ПЕЧАТЬ». Перед нами наслідок нівелюючих реформ Петра I у галузі геральдики, емблематики та військового прапорництва. Все повинно бути стандартизовано, за єдиним імперським зразком, і козацьким традиціям в його державі місця не було.

Ігор СИТИЙ

